

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Lang leve de traditie!

Kerken kunnen erom bekend staan,
dat ze in hoge mate traditioneel zijn.
Mensen houden daarvan.
Ik ook!
Maar we bedoelen niet altijd het-
zelfde...

Folklore?

Het kan vreemd gaan met de taal. Vooral met spraakgebruik vanuit de Bijbel. Als die in de samenleving terecht komt, wordt er zomaar ineens een heel andere draai aan gegeven. Vraag mensen (willekeurig wie) naar 'traditie', wat zij daaronder verstaan. Ze zullen zonder twijfel nostalgische herinneringen oproepen. Het antwoord zal gaan over 'vroeger', en waar dat nog leeft. Zoals in Volendam de klederdracht, of in Alkmaar de kaasmarkt. Tradities worden bewust levend gehouden met het oog op de toeristen. Toch leuk al die Hollanders op klompen...

B. Luiten ■

Op die manier staat traditie gelijk met folklore, een verleden dat leuk is om naar te kijken. Een Amsterdamse haven vol windjammers bijvoorbeeld. Maar als je zelf gaat varen, kies je toch liever een boot die sneller gaat. Of je pakt het vliegtuig, dat is meer van deze tijd.

Op die manier roept een traditionele kerk iets op uit een voorbije tijd. Wel interessant, mooi om eens te beleven, maar niet echt voor vandaag. Het is een beeld dat we zelf maar al te vaak oproepen, wanneer we oude taal en gebruiken koesteren, en daarin onze eigen gang gaan.

Vertellen!

Ongetwijfeld heeft deze folkloristische betekenis recht van spreken in onze taal. Als we maar bedenken, dat God met traditie heel iets anders bedoelt! Het heeft te maken met *vertellen*, door ouders aan kinderen, door de ene generatie aan de andere. Het Latijnse woord 'tradere' betekent letterlijk 'overdragen, overhandigen, toereiken, overgeven'. Zoals Paulus schrijft aan de gemeente te Korinthe: 'Want zelf heb ik bij overlevering van de Heer ontvangen, wat ik u

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - B. Luiten	
Lang leve de traditie	37
<i>Meditatief</i> - A.J. Mol	
In brand voor God	41
<i>Wandelen met God</i> - B. Luiten	
Drie en één	42
<i>Achtergronden</i> - J.W. Maris	
Gereformeerde Kerken en kerkelijke eenheid in een Europese context (1)	44
<i>Boekaankondiging</i> - W.H. Velema	
Evangelie en kosmos	47
<i>Achtergronden</i> - S. Griffioen	
De vrijheid van richting	48
<i>Aan de Broederweg</i> - A.L.Th. de Bruijne	
Is er ook een kerk in de buurt?	50
<i>Opvoeding en onderwijs</i> - R. Liefjijn	
Leren van diversiteit in opvoeding	53
<i>Boekbespreking</i> - H. Veldman	
Het christelijke onderwijsconcept	56
<i>Uit de kerken</i>	

weer overgegeven heb, dat de Heer Jezus in de nacht... een brood nam...' (zie Avondmaalsformulier).

De NBV geeft weer: 'Want wat ik heb ontvangen en aan u heb doorgegeven, gaat terug op de Heer zelf' (1Kor. 11:23).

Traditionele mensen zijn dus echte vertellers! Niet van verhalen die zij verzinnen, nee, zij geven door van mond tot mond wie God is. Daarbij puttend uit de rijke geschiedenis van zijn verbond. Geheel in de lijn van Ps. 78: 'Wij willen het onze kinderen niet onthouden, wij zullen aan het komende geslacht vertellen van de roemrijke, krachtige daden van de HEER, van de wonderen die Hij heeft gedaan.' (Psalm 78:4)

Je hoort wel eens zeggen, dat wij als kerken een rijke traditie hebben. Dat is ook zo. Maar wat wordt er dan bedoeld? Mensen kunnen daarbij wijzen op ons kerkboek, de schat aan belijdenissen en belijdende formulieren, door

traditionele mensen zijn per definitie niet conservatief

de eeuwen heen op papier gebracht. Ja, inderdaad, dat is een complete schatkamer. Maar of het nog steeds *traditie* is? Dat hangt er maar net van af, of je ook vandaag bezig bent de inhoud *door te geven*. Als je de schat alleen maar bewaart voor eigen gebruik, als mens of als kerk, ben je helemaal niet traditioneel, integendeel. Dan ben je hoogstens conservatief. En dat is geen compliment. Dan stop je weg waar anderen schreeuwend behoefte aan hebben. Net als in een 'conserveren'blik (let op hetzelfde woord); je blikt in, je bewaart tegen bederf, maar intussen geef je mensen die honger hebben niet te eten.

Traditionele mensen zijn per definitie niet conservatief. Het zijn gevers, geen oppotters. Ze kunnen ook geven, omdat de Bron altijd geeft. Ze geven door van Hem, die elke dag hun harten vult.

Lang leve de traditie!

Ware kerk of niet?

Als we dit helder hebben met elkaar, kan het ons helpen om uit ons 'conserverenblik' te krui-
pen. Zodra het over eigentijdse erediensten gaat, staan in een gemeentevergadering altijd wel mensen op om te manen tot voorzichtigheid. Je hoort dan zeggen: 'de kerk heeft al zo'n lange traditie! Die kun je toch zomaar niet veranderen? Dat moeten we heel voorzichtig en heel langzaam doen (en liever helemaal niet)!'
Mensen knikken dan instemmend, anderen voelen zich machteloos. Intussen heeft die instelling weinig met levende traditie te maken en veel met angstig conservatisme. Dé prominente vraag is: hoe geven wij vandaag door wat uit God is? Heel de schatkamer van

de kerk mag je daarbij gebruiken, daar is ze voor. De stemmen van de ouden en van de jongen zijn daarbij nodig, de Geest brengt de tongen in beweging (Hand. 2:17,18). Alles in de schepping kun je daarbij inzetten (muziek, kunst, expressie, enz.), want daar heeft God het voor gemaakt (Psalm 150, 1Tim. 4:4,5). *Als je maar doorgeeft!*

Daar gaat het om. Anders ben je niet traditioneel. En dan ben je eigenlijk ook geen ware kerk. De ware kerk immers onderhoudt de verkondiging (en dus ook verbreiding) van Gods Woord, zonder daar enige beperking in aan te brengen. De valse kerk daarentegen 'schrijft aan zichzelf en haar verordeningen meer gezag toe dan aan Gods Woord' (NGB art 29). Daarbij moet je dus ook denken aan haar eigen gewoonten en neiging tot conservatisme. Als die de eigentijdse verbreiding van het Woord van God beknellen, zit er iets goed fout.

Uiteraard schrijf ik dit met een bedoeling. Want ik voel het fors knellen zo hier en daar. Ambtsdragers in den lande worstelen hiermee. Toch zijn ze geroepen hierin leiding te geven, en als het even kan zó dat ieder ziet dat het spoor goed is. Zet dan hier op in, dat je ontmaskert wat zich als traditioneel aandient maar het niet is. Tegelijkertijd, dat je de mensen aanspreekt in hun geloof en wint voor de ware traditie.

Altijd uit en door Jezus

Dwars daar doorheen zal altijd de vraag aan de orde zijn: wát geven wij dan door, en hóe? De vraag naar de *inhoud* van de traditie.

Daarover kan verschil van inzicht bestaan. De Farizeeën bijvoorbeeld waren stellig van mening, dat zij betrouwbaar waren in hun traditie. Ze hadden heel de Schrift zich eigen gemaakt en vertelden die door. Toch verweet Jezus hen, dat zij de Schriften niet werkelijk hadden verstaan. Zij wilden niet begrijpen, dat ieder woord betrekking heeft op de Christus (Joh. 5:39)!

Op die manier is het dus mogelijk, kennelijk, om historie en geboden door te geven aan de mensen, terwijl je toch niet het wezenlijke geeft wat uit God is. De Farizeeën waren mugenzifters geworden (Mat. 23:24), wat hun een vroom voorkomen gaf maar hen ongeschikt maakte voor de ware traditie.

Een eigentijdser voorbeeld: er wordt vandaag veel aandacht gevraagd voor het werk van de heilige Geest, en terecht. Toch circuleert er ook een manier van spreken waarin het heel veel over de Geest gaat, maar niet over Jezus. Dan wordt net zo goed de plank mis geslagen. Je kunt nog zoveel teksten aanhalen over de gaven en de krachten van de Geest, maar als in dat alles niet centraal staat dat Hij ons *Jezus Christus* eigen maakt, gaat het toch niet echt over wat God ons geeft. Dat klinkt misschien hard, maar zo is het wel. Allerlei *gaven* kun je missen, niemand heeft ze allemaal, maar de *vrucht*

van de Geest is *je leven in en door de Heer* (Gal. 5:22,23). Dát is wat God ons geeft in de weg van de vertelling van zijn woorden. Niet alleen in de kerk, maar ook in het gezin, op school, in de buurt, op het werk, en waar dan ook. De traditie is een wijdvertakte bezigheid.

Hoor je vandaag zijn stem?

Daarbij komt, dat traditie altijd *actueel* is. Je kunt in het verleden nog zoveel kennis hebben opgebouwd, toch is daar steeds *het heden*, waarin God tot je spreekt. 'Horen jullie vandaag zijn stem, wees dan niet koppig' (Hebr. 3:15). Wie waren er zo koppig? Mensen die in de woestijn (op reis naar Kanaän) vanuit hun eigen overtuiging alles beter wisten dan Mozes. Hun eigen gedachten blokkeerden hun luistervermogen. Dat is lang geleden gebeurd, maar het wordt toch voor mensen in het heden ten voorbeeld gesteld. Paulus schrijft dat de Heer zijn handen heeft uitgestrekt naar 'een ongehoorzaam en tegensprekend volk' (Rom. 10:21 vert. NBG 1951). Het volk wist alles beter, het had alles al bedacht en geordend. En wel zo, dat er volstrekt geen ruimte was voor de woorden van Jezus en al helemaal niet voor zijn daden! Jezus beriep zich op God, alles wat Hij zei, wist Hij uit de eerste hand (Joh. 3:11), maar het mocht niet baten. Bij alles wat Hij van Gods liefde liet zien (voor hoeren, tollenaars, verlorenen, uitgestoten) werd Hij bezeten verklaard. Zijn poging tot *traditie* (rechtstreeks uit het hart van God in de harten van mensen)

daarbij komt, dat traditie altijd actueel is

werd in de kiem gesmoord.

Paulus beklagde zich later over de gemeente te Korinthe, dat daar een sfeer hing waarin men zichzelf al had verzadigd en rijk gemaakt (1Kor. 4:8). Zo was er geen beginnen aan. Religieus egoïsme vierde hoogtij (1Kor. 1:12). De traditie wil altijd een *oor* hebben, niet in het verleden, maar vandaag! Anders gaat aan je voorbij wat God zegt. Alles wat je geconserveerd hebt, gaat dan tegen je getuigen.

Als ik me niet vergis is het broodnodig dat dit besef nieuw leven wordt ingeblazen. Zodat de levende verkondiging van het Woord van God alle ruimte krijgt, en niet bij voorbaat ergens in moet passen. Het bekende gaat er dan in als koek (zonder al te veel effect, want het was al bekend), en het actuele gaat verloren (als het niet past in de bestaande denkkaders). Op die manier kan er nog heel wat zondagse traditie weggelopen als water langs een eend.

Sta je er wel open voor?

Willen we in de levende traditie blijven, zijn er tenminste vier aandachtspunten, die ook als

voorwaarde geduid kunnen worden:

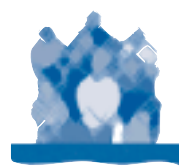
1. Om te beginnen het gelovig besef, dat God niet alleen sprak, maar ook vandaag spreekt, door zijn levend Woord en door de bediening daarvan. *Telkens is daar het heden, waarin wordt doorgegeven wat God geeft.* Dat is weliswaar feilbaar, omdat een mens wordt ingeschakeld. Toch is het vooral uit God, die voor de traditie van zijn woorden juist mensen inschakelt en niet uitschakelt. De nodige waakzaamheid van de gemeente mag daarom niet resulteren in een kritische of afwerende houding, maar moet alle ruimte laten voor het onbevangen luisteren als van een kind.

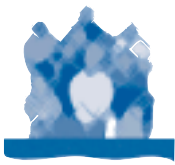
jij neemt niet het Woord, maar het Woord pakt jou

2. Vervolgens het bewustzijn, dat wij (met al ons geloof) nog steeds mensen zijn zonder enig aanknopingspunt in onszelf en zonder enige kennis van God uit onszelf. Als God ons het geloof niet schenkt, door zijn Woord en Geest, zijn wij blind en doof tegelijk. Dat is nog steeds zo. Hoe gelovig de gemeente ook mag zijn, niemand heeft zijn geloof op voorraad. Vergelijk het met je levensadem, ook die is uit God. Hoe vitaal we ook mogen zijn, niemand heeft die adem tot zijn beschikking. Wie dat beseft, gaat verlangen naar *ontvangen*. Die komt open te staan voor de Levensbron. Daaruit stroomt vandaag het leven ons tegemoet.

3. In het verlengde daarvan: de erkenning, dat niemand de verzoening met God op voorraad heeft. In het midden van de gemeente gaat het nog steeds om verzoening die *wordt* bediend (in de onvoltooid tegenwoordige tijd). Daarmee wordt niet ontkend, dat het grote offer is volbracht. Ook niet, dat de verzoening met God de heerlijkheid van de kerk is geweest door alle eeuwen heen. Wel bedoel ik hiermee, dat verzoening een dagelijks actueel gebeuren is en blijft, zolang wij zondaren zijn. Verzoening die uit God is, waarvan Hij de bediening aan mensen toevertrouwt. Dat is de kern van de ware traditie: *mensen vragen je in de naam van Christus: 'laat je met God verzoenen'* (2Kor. 5:20). Die mensen zijn overigens niet alleen predikanten, maar ook ouderlingen, en vaders en moeders, en 'gewone' broeders en zusters in de Heer ongeacht of ze oud of jong zijn (Mat. 18:15).

4. Het nederig besef dat de Heer vandaag iets kan zeggen wat je gisteren nog niet wist. En dat Hij vandaag iets kan vragen wat in het verleden nog niet nodig was of waarover toen anders werd gedacht. En dat Hij vandaag een weg met je kan inslaan, die gisteren nog niet open was. En dat Hij vandaag mensen op je pad kan brengen, die je gisteren nog niet zag staan. En ga zo maar door. Als traditie bij God begint, in het heden, en niet bij ons, bij ons verleden, zal het nodig zijn te kiezen voor een open luisterhouding, ongeacht de gevolgen voor al onze eigen

ideeën en reeds ingenomen standpunten. Als traditie werkelijk uit God is, word je daarin meegenomen. Jij neemt niet het Woord, maar het Woord pakt jou. Wil je dan meegenomen worden of niet?

Glashelder

Wij zijn hardnekkige mensen. Vol van onze eigen gedachten. Maar die sporen lang niet altijd met wat God wil.

Onze plannen kunnen groot zijn. Als kerk hebben we enorm veel in huis om verder te ontwikkelen. Wij denken dat we daar goed aan doen, en dat kan best zo zijn.

Toch, als God spreekt, zegt Hij dat eerst nodig is dat we Hem liefhebben boven alles. Echt *boven alles*. Dat maakt je vooral heel eenvoudig en bescheiden, je geeft alles uit handen aan Hem, alles wat je had en wat je dacht.

En Hij zegt dat het net zo nodig is, dat we onze naaste liefhebben als onszelf. Zo *dicht bij huis*. Iedereen die zelf niet verloren wil gaan, moet ook willen dat zijn naaste niet verloren gaat. Dat alles vraagt primair om traditie in heldere taal, liefdevol en volstrekt transparant. Echt uit God. Van mens tot mens.

Zo ook in de eredienst. Daar komt de

gemeente samen: overtuigde gelovigen en randkerkelijken, ouderen en jongeren, huisgenoten en gasten, werkers van het eerste uur en van het elfde uur. Dan wil traditie glashelder zijn. *Ieder* die daar komt mag op dat moment hetzelfde te ontvangen, in Jezus Christus onze Verlosser. Niemand krijgt meer, niemand ontvangt minder. Voorsprong valt weg. Ieder komt voor de keus, om vandaag te luisteren en te geloven.

Traditie als *folklore* werpt allerlei barrières op, de één vindt ze prachtig, de ander voelt zich er niet bij thuis.

Traditie als *doorgeven uit God* wil juist alles wegnemen wat een onnodige drempel zou zijn. Om glashelder over te komen, in ieders taal, van hart tot hart.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

HOOFDREDACTEUR:

Prof. Dr. B. Kamphuis, coördinator
'Achtergronden'

EINDREDACTEUR:

Dr. A.L.Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Dr. E.A. de Boer, coördinator 'Meditatief',
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, coördinator 'Kerkelijk leven'
en 'Wandelen met God',
Prof. dr. S. Griffioen, J. Westert, coördinator
'Samenleving'.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, coördinator 'Opvoeding en
onderwijs', J.M. de Jong, rubriek 'Kunst',
Ds. G. Riemer, coördinator 'Van binnen
naar buiten', Dr. J. Smelik, rubriek 'Kerk
en muziek', Drs. H. Veldman, rubriek
'Kort historisch'.

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636
Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient
1 maand voor aanvang van het nieuwe
abonnementsjaar schriftelijk of per
e-mail te geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-
rom verkrijgbaar bij de Chr.
Blindenbibliotheek voor blinden
en slechtzienden.
Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

In brand voor God

Romeinen 12:1,2

A.J. Mol ■

Burn out

Het lijkt me geen pretje om overspannen te raken. Een burn-out meemaken is een regelrechte ramp. Je bent totaal op. Je bent 'total-loss'. Je kunt je werk niet meer aan. Je bent hopeloos emotioneel en de toekomst ziet er weinig hoopvol uit. Je hebt het zo'n beetje gehad.

De oorzaak van opgebrand raken is meestal divers. Het leven van vandaag legt een grote claim op ons. De samenleving, de maatschappij, de chef... Ze verwachten allemaal zoveel van ons. Om aan al die verwachtingen te voldoen, kost bergen energie. Op een gegeven moment kun je het niet meer aan. Het vlammetje begint te flakkeren en dreigt te doven. Het is over en uit. Voor werk, werkgever en beloning hebben we heel veel over.

Maar, hoe is onze omgang met God. Willen we wel voor Hem vlammen, staan we voor Hem in vuur en vlam, offeren we ons aan Hem, geven we ons aan Hem totdat er niets meer voor onszelf is...

Allemaal vragen die bij me boven kwamen toe ik het begin van Romeinen 12 las.

Welk offer willen we onze Heer aanbieden ?

Onaangepast

We moeten niet veel hebben van muizen. En grijze muizen zijn evenmin populair. Maar als christenen lopen we gevaar om in de wereld niet op te vallen. We willen meestal niet opvallen. Laat ons maar onopvallend meedoen met alles wat 'normaal' is. Alleen is dan de vraag of wat de massa doet wel zo normaal is. Scherper gesteld: over welke normen heb je het wanneer je zegt 'normaal' te willen doen.

Paulus roept de volgelingen van Jezus op zich niet aan te passen aan werelds leven. Leef onaangepast. Met een moeilijk woord kunnen christenen 'non-conformisten' genoemd worden. Dat is wat de apostel van ons verwacht. Hij dringt erop aan anders te zijn, andere keuzes te maken dan de godloze samenleving. Zeg nu niet te snel dat het in het Rome van toen makkelijker was dan in het Europa van 2007. De druk op christenen was toen heel groot. Vandaag zou je kunnen zeggen dat de zuigkracht van de maatschappij heel groot is.

Je staat onder druk of er wordt aan je getrokken. In beide gevallen heb je het moeilijk.

Het onderwijs van Paulus is actueel en van grote waarde.

Splinternieuw

Dit woord heb ik altijd een beetje vreemd gevonden. Je krijgt een nieuwe fiets, maar gelukkig zitten er nergens splinters aan. Paulus heeft het over 'vernieuwen van je gezindheid'. Je hart, je motivatie moet splinternieuw worden. Een leerling van Jezus staat in dienst van God; dat betekent dat hij totaal anders denkt, voelt, beslist dan de wereld die van God niet weten wil. Dat proces vraagt veel, ja alles van een mens.

Je denkt 'oud' wanneer je satan volgt of je eigen lusten gehoorzaamt of lui bent in je gods-dienst, of gewoon een werelds leven leidt.

Paulus roept op tot branden voor God. Doe zijn wil, zet je in voor het goede, zoek het volmaakte. Ga ervoor om de Barmhartige blij te maken, zodat Hij van je leven geniet. Dan gaat je leven glimmen van nieuwigheid.

Waarom zou je?

In elf hoofdstukken heeft de gezant van Christus uit de doeken gedaan hoe barmhartig de Here God is. Gods hart gaat open voor mensen. Geen mens heeft zijn goedheid verdiend. Het is klinkklare genade. De oproep om niet met de wereld mee te gaan, is gefundeerd op Gods gratie. Zijn vrijpraak is er alleen uit genade. Zijn warme hart gaat uit naar zwervers en verdwaalden.

Christen, geniet van die genade, offer je met alles wat je hebt en wie je bent aan je Redder.

Het offer van Golgota, het offer van verzoening roept om een offer van dankbaarheid.

Dat offer vergt je leven. Je mag branden voor je Maker. Het is een heilig offer: je bent priester voor de Almachtige.

Je mag in het geloof weten dat God ervan geniet.

Ds. Arie Mol is predikant van de Gereformeerde Kerk te Enschede-Noord.

Drie en één

wandelen met God

**Hoe belangrijk is het voor je, dat God drieënig is?
Denk je daar wel eens aan, geeft het je vreugde?
Of neem je het op de koop toe, als iets wat je toch niet begrijpt?**

B. Luiten ■

Laatst zei iemand mij heel openhartig: 'ik vind het goed, maar als Hij gewoon één zou zijn, vond ik het ook prima.' Anderen die het hoorden, knikten instemmend. Met alle respect zei het hun erg weinig. Wel vonden ze het belangrijk God echt te leren kennen, en dan dus ook als drie en één. Maar dat laatste bleef toch wat hangen als een technisch verhaal. Wat maakt het uit?

Het offer

Toch zijn we hier bij de hartslag van het evangelie. Bij deze belijdenis gaat de Bijbel open of dicht.

Toen Jezus werd gedoopt in de Jordaan, klonk een stem uit de hemel: 'Dit is mijn geliefde Zoon, in hem vind ik vreugde' (Mat. 3:17).

Waarom klonk die stem?

Later nog eens, toen Jezus' sterven naderde en Hij op de berg was met drie van zijn discipelen. Zijn gezicht begon te stralen als de zon, zijn kleren werden wit als het licht. En uit een wolk, die over hen heen gleed, klonk een stem: 'Dit is mijn geliefde Zoon, in hem vind ik vreugde. Luister naar hem' (Mat. 17:5).

Waarom die zichtbare en hoorbare heerlijkheid?

Om de mensen ervan te doordringen, welk een heel bijzondere Persoon in hun midden was! Niemand minder dan de eigen Zoon van God... *Zo heeft God er maar één, en die is nu hier.*

De Zoon kent de Vader als geen ander. Alles wat Hij over Hem vertelt, komt uit zijn eigen, hartelijke ervaring (Joh. 3:11). De Vader en de Zoon zijn één, zo zijn ze van eeuwigheid geweest (Joh. 10:30).

De vraag is niet of wij dat snappen of doorgronden. Maar wel, of wij op die manier tegen de Zoon aankijken en zijn komst waarderen.

Weet goed, wie Hij is!

Besef dat ook, wanneer de spijkers door zijn handen en voeten worden geslagen. Die uitersten zijn niet te bevatten. Toen bad Jezus zijn bekende gebed, om de toorn van zijn Vader weg te houden bij de daders. (Want wat doe je als vader, als ze je zoon martelen? Dan kom je toch wel even naar buiten...!) *Heel het offer is geladen van verbondenheid tussen Vader en Zoon.*

Daarom is het zo groot. Groot genoeg om alle zonden van alle mensen te verzoenen, stel dat iedereen daarom zou vragen.

Wie is Jezus?

Dit bijzondere offer wordt helemaal onderuit gehaald, wanneer op één of andere manier wordt getornd aan de eenheid tussen Vader en Zoon.

Toch is dat gebeurd, meteen al, toen Jezus nog op aarde was. Mensen zeiden dat Hij Johannes de Doper was, of Elia, of Jeremia of één van de profeten (Mat. 16:14). Hij mocht iedereen zijn, behalve wie Hij echt was. Daarentegen, toen Petrus zei 'U bent de Zoon van de levende God', beleed hij precies de kern van het evangelie. 'God had de wereld zo lief, dat Hij *zijn enige Zoon* heeft gegeven, opdat iedereen die in Hem gelooft niet verloren gaat maar eeuwig leven heeft' (Joh. 3:16).

Hoe belangrijk is dit voor je, dat het hierin gaat om de enige, eigen Zoon van God? *Geef je dit vreugde?* Ja, meer dan vreugde. Het is ontroerend dat God zoveel van je houdt. Hij gaf geen schepsel dat Hij kon vervangen. Dat zou ook niet toereikend zijn geweest.

Hierbij gaat het evangelie open, of dicht. *Wie is Jezus?* Ook vandaag klinkt een wirwar aan antwoorden. Hij mag iedereen wel zijn. Zelfs wel een profeet. Op die manier is Hij acceptabel, ook voor moslims met hun eigen benadering.

Maar blijf even bij jezelf. Als je hier nooit aan denkt, of de wezenseenheid tussen Vader en Zoon vooral als iets moeilijks ziet, op afstand, ontgaat je de *intense liefde* waarin Jezus je wordt geschonken. De vraag wordt gesteld: 'als Vader en Zoon één zijn, niet te scheiden, hoe kon de Vader zijn Zoon dan verlaten?' Een terechte vraag. Dat kon ook niet. Maar het is wél gebeurd. Omdat God ons niet wou verlaten. Over deze diepte en hoogte gaat het, als je belijdt: God is drie en een.

Tot op vandaag is Hij hieraan herkenbaar. Nergens anders, in geen enkele religie, is sprake van zo'n verlosser. Geen andere naam is ons gegeven.

In het Woord is leven

Daarbij moeten we het ook hebben over de schepping van hemel en aarde. Nog voordat er sprake was van enige zonde, schiep God alles zeer goed. Hij schiep in en door het Woord, dat ook God was en bij God was (Joh. 1:1-4). Even verder lezen wij, dat het Woord mens geworden is. Het heeft onder ons gewoond, wij hebben zijn grootheid gezien, de grootheid van de enige Zoon van de Vader (Joh. 1:14). Jezus is het Woord in levende lijve. Alles ging en gaat over Hem (Joh. 5:39).

Hoe is dat dan, dat God alles schiep in en door zijn Zoon? Ik kan daar geen voorstelling van maken. Toch komt God daarin zo dichtbij. Hij maakt ons bekend, dat Hij alles heeft geschapen in relatie met zichzelf. Hij schiep niet een wereld op afstand, maar in verbondenheid, in en door de Zoon met wie Hij één is. Daarom werd ook Adam de zoon van God genoemd (Luk. 3:38). Zo dichtbij. Ons leven is Gods adem. In die relatie leven wij en bewegen wij ons. Dat is de diepste typering die van ons mogelijk is. *We zijn ontstaan in de eenheid van Vader en Zoon.*

Dit is onbevattelijk. Maar niet technisch of moeilijk. Dit is je *léven!*

De Zoon is er alles aan gelegen, ons in die verbondenheid terug te brengen. Hij bad voor zijn sterven: 'Zoals U in Mij bent en Ik in U, laat hen zo ook in Ons zijn' (Joh. 17:21)... 'opdat zij één zijn zoals Wij: Ik in hen en U in Mij' (17:22).

Daarvoor gaf Hij zich, tot in de verlatenheid die wij hadden verdiend. Om ons daaruit terug te halen. Daarna zegt Hij: *'mijn Vader is jullie Vader!'* (Joh. 20:17).

Zo dichtbij komt voor ons de eenheid tussen Vader en Zoon. Wij worden geen goden, toch komen wij in de Zoon in zijn relatie met de Vader. Dat geldt voor ieder die Hem aanvaardt als de waarheid en het leven. Van daaruit ontstaat onze onderlinge eenheid, die roeping is, maar vooral uitgangspunt. Je kunt Jezus niet 'los' ontvangen, Hij is één met de Vader, Hij maakt je ook één met al die gelovige anderen. Dan wordt het tijd om elkaar nog eens goed te bekijken. Niet vanuit onszelf, maar vanuit Jezus. En om gelovig na te denken over je eigen identiteit. Hoe 'eigen' is die, als zoon of dochter van God? Hoe dichtbij ben je, als je tot Hem spreekt en naar Hem luistert?

De eenheid komt over je

In volgorde noemen wij de heilige Geest als derde. Niet dat hij minder is. Hij is één met de Vader en de Zoon, op gelijke wijze God. Niet te bevatten, wel te geloven.

Mensen hebben Hem wel beschouwd als een kracht, een wind, iets onpersoonlijks. Maar daarin doen ze Hem geen recht. Hij is de Geest die de diepten in God kent. Hij is God hoogst-persoonlijk. De wind en de kracht zijn hoogstens bedoeld als beeldspraak.

Ook is Hij aan ons gegeven, opdat we zouden weten wat God ons in zijn goedheid heeft geschonken (1Kor. 2:10-12).

Diep uit God, diep in ons.

Want God geeft maar geen gaven, Hij geeft zichzelf! Dát laat de Geest ons weten!

En Hij geeft zich niet op afstand, nee, in ons hart. Hij maakt ons tot mensen in wie Hij woont. In wie de Vader, de Zoon en de heilige Geest wonen (Joh. 14:23).

Opnieuw duizelt het ons.

De eenheid in God komt over ons.

God stuurt niet een kracht of een wind in ons leven, nee, Hij komt zelf, in zijn Geest. Ieder die ontdekt, dat zijn hart open komt te staan voor het evangelie, mag erop vertrouwen dat niemand minder dan God die toegang bewerkt. 'God is hier' zei Jakob midden in het open veld. Klopt. Hij is niet gebonden aan een plaats, Hij verbindt Zich aan zijn kinderen. Hij is er, waar dan ook. Hij is in hun leven, in hun hart, in hun denken. Zo zijn we gemaakt. Daarin worden we hersteld.

Hij in ons en wij in Hem.

Eenheid vol liefde

Dit is geen technisch verhaal. Geen optelsom van 1+1+1=1. Want een optelsom leeft niet.

Dit is liefde, waarbij woorden te kort schieten. Liefde, waarin we leren de Vader te zoeken, en de Zoon en de heilige Geest. Ze geven Zich in de doop, verbinden Zich één voor één, in hun eenheid. Met de bedoeling, dat wij Hen levenslang vertrouwen. En dat wij Hen zoeken, één voor één, in hun eenheid.

*U, Vader, U aanbidden wij,
wij zingen U ter ere.
Onwrikbaar staat uw heerschappij,
voorgoed zult Gij regeren.*

*O Jezus, die de Christus zijt,
des Vaders Eengeboren,
Gij hebt ons van de toorn bevrijd
en redt wie was verloren.*

*O Heilige Geest, ons hoogste goed,
ten Trooster ons gegeven,
heb dank dat Gij ons delen doet
in Jezus' dood en leven.
(GK 106)*

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Gereformeerde Kerken en kerkelijke eenheid in een Europese context¹ (1)

Om de verschillende aspecten van mijn onderwerp te kunnen bespreken moeten we weten waar we het precies over hebben. Daar is eerst voor nodig dat we rekenen met het historisch perspectief. Als we begrippen als 'gereformeerd', 'gereformeerde kerken' en 'Europa' hanteren, kunnen we niet blijven staan bij de 21^e eeuw en wat we daar (willen) zien en beleven. We moeten ons realiseren dat het woord 'gereformeerd' verbonden is met de Reformatie van de 16^e eeuw, en dat ook in die eeuw kerkelijke eenheid een belangrijk onderwerp was in de kerkelijke en theologische discussies. Ook zag het Europa van die dagen er anders uit dan wat wij nu meemaken.

J.W. Maris ■

I. Een historisch perspectief: Europa, gereformeerd zijn en kerkelijke eenheid

Om daarmee te beginnen: de mensen in de Middeleeuwen leefden in kleine politieke verbanden. Grotere landen zijn van later datum. Het leven was georganiseerd in provincies, 'landen' met soms zelfs verschillende volken binnen hun grenzen. De regering was in handen van ridders, graven en hertogen e.d. In de 16^e eeuw echter werden vele van deze kleine maatschappelijke eenheden verenigd tot grotere machtsgebieden. Aan het begin van die eeuw werd een groot gedeelte van West-Europa samengebracht onder de politieke paraplu van

het is zonder meer een geestelijke tragedie

het Bourgondisch-Habsburgse Rijk en de Katholieke kerk was de enige kerk in stad en land². Misschien is het daarom niet zo vreemd dat onze voorvaders in de eeuw van de Reformatie meer geneigd waren op internationaal niveau te denken dan wij soms!

Nadat Luther zijn 95 stellingen in 1517 in de openbaarheid had gebracht, verspreidde de Reformatie zich opvallend snel over heel West- en Noord-Europa. Wat er gebeurde in Wittenberg, Duitsland, had invloed op het geestelijke leven in Nederland, Engeland, Zwitserland, enz.

Natuurlijk werd ook het zaad van de verdeeldheid gezaaid. Lutheranen en Gereformeerden groeiden uit elkaar. Het onderscheid tussen deze groepen bestaat nog steeds, wereldwijd. Het is zonder meer een geestelijke tragedie, dat de Reformatie zich niet heeft kunnen ontwikkelen tot een echte katholieke beweging, ondanks de geestelijke eenheid die volgens de getuigenissen vaak werd ervaren. Anderzijds moeten we erkennen dat de 16^e eeuwse hervormers, theologen en synodes met grote inzet geprobeerd hebben de kloof te overbruggen die intussen bestond tussen de Rooms-katholieke Kerk en de Gereformeerde Kerken. Deze kloof werd niet meteen als iets definitiefs gezien. We kunnen met respect de actieve rol van Martin Bucer bij verschillende gesprekken tussen vertegenwoordigers van de Rooms-katholieke kerk en de Reformatie noemen. Ondanks veel negatieve ervaringen bleven Bucer en anderen zoeken naar een opening om de eenheid met de Rooms-katholieken te herstellen³. Deze godsdienstgesprekken hebben helaas maar weinig resultaat gehad. Calvijn kende iets meer aarzelingen dan Bucer toen hij gevraagd werd voor het gesprek in Regensburg in 1541, toch was Calvijn achteraf blij dat hij een bijdrage had kunnen leveren aan het protestantse getuigenis van de waarheid. En hij waardeerde beslist de bedoelingen en de geestelijke houding van Bucer en Melancton, ook toen zij een tijdje bereid waren meer toe te geven dan hijzelf⁴.

Het is interessant dat verschillende belangrijke gereformeerde belijdenissen ontstaan zijn vanuit deze godsdienstgesprekken met Rooms-

katholieken. De lutherse *Confessio Augustana* werd door Melanchthon opgesteld om te dienen als verklaring van het gereformeerde geloof voor de Rijksdag van Augsburg van 1530. Zijn Apologia ontstond op soortgelijke manier als een antwoord op de Rooms-katholieke *Confutatio* - een bestrijding van de Augsburgse Belijdenis door Johannes Eck. Zowel de *Confessio Augustana* als de *Apologia* zijn nog steeds van groot belang in het geheel van de lutherse belijdenissen.

In meer algemene zin hebben deze gesprekken met het oog op de eenheid ook aan de calvinistische kant van de Reformatie bijgedragen tot de vorming van de gereformeerde identiteit die in heel wat belijdenisgeschriften duidelijk onder woorden is gebracht. Dit - helaas - ondanks de oprechte inzet bij die gesprekken om te komen tot herstel van de eenheid met de Rooms-katholieke Kerk. Het is belangrijk vast te houden dat eenheid het *eerste* doel was! Grofweg - ik moet het kort houden - kunnen we zeggen dat er in de tijd van de Reformatie gezien zowel de politieke als de geestelijke situatie, sprake was van een echt internationaal, zelfs Europees bewustzijn. We zouden nog kunnen wijzen op allerlei historische gegevens over het theologische onderwijs, over de correspondentie van de hervormers, over de intensieve internationale, kerkelijke en theologische uitwisseling, enz. Een prachtig voorbeeld daarvan was de aanwezigheid van talrijke vertegenwoordigers van kerken uit vele landen op de historische Synode van Dordrecht, 1618-1619. En zij hebben een flink aandeel geleverd aan de genomen besluiten! Dat was natuurlijk de 17^e eeuw, maar niemand zag dat toen als iets buitengewoons.

Later, in de loop van de 17^e en 18^e eeuw, zien we de neiging opkomen om niet meer gericht te zijn op kerkelijke eenheid, maar vooral op de ontwikkeling en de handhaving van de identiteit van nationale gereformeerde kerken. Het aanvaarden en handhaven van verschillende belijdenissen maakte duidelijk dat kerken zich wilden onderscheiden van andere kerken. In de 16e eeuw was dit niet zozeer de functie van een belijdenis. In de 16e eeuw waren de belijdenissen een middel om verstrooide gelovigen bij elkaar te brengen in één kerk; in de 17e eeuw bevestigde de belijdenis het verschil tussen protestanten en rooms-katholieken, alsook tussen calvinisten en lutheranen.

Natuurlijk vonden er ook wel verschuivingen plaats in ingenomen posities. Een interessant voorbeeld is nog steeds, dat zowel gereformeerde als lutherse theologen contact zochten met orthodoxe kerken in Oost-Europa. In het begin van de 17^e eeuw leidde dat zelfs tot een sterke calvinistische, theologische invloed op de patriarch van Constantinopel, Cyrillus Lukaris⁵. Er waren ook groepen van gelovigen en kerken, die zichzelf gingen zien als deel van de

Reformatie, zoals de Hussieten en de Waldenzen, die al lang voor de Reformatie bestonden. Over het algemeen echter waren de contacten tussen kerken en confessionele posities eerder controversieel dan vreedstichtend van karakter.

Het is zinvol nog op een ontwikkeling te wijzen in Engeland. Tijdens de Westminster Assembly in 1643 gebruikte de congregationalistische minderheid tegenover de presbyteriaanse meerderheid de term 'denominatie'. Sinds die tijd wordt dit woord gebruikt om de protes-

het is belangrijk vast te houden dat eenheid het eerste doel was!

tantse kerkelijke diversiteit te beschrijven en misschien te legitimeren. Vooral in de kringen van opwekkingsbewegingen kreeg het woord 'denominatie' een veelomvattende en neutrale betekenis, omdat het laat zien dat, zelfs wanneer kerken formeel afstand houden van elkaar, er toch een zekere eenheid tussen hen kan worden ervaren op essentiële punten⁶. Sindsdien wordt een kerk die zich afscheidt niet automatisch bestempeld als een sekte. Denominaties worden eerder gezien als afdelingen van het ene Koninkrijk van de Messias.

Ik moet deze historische overwegingen nu onderbreken. We moeten op z'n minst ook in de spiegels van de 16^e en 17^e eeuw kijken om onze positie als kerken in de 21^e eeuw goed te kunnen inschatten.

II. De eenheid van de kerk in een moderner confessioneel perspectief

Na de 17^e eeuw kwam de tendens op om de betekenis van belijdenissen te relativiseren. In zekere zin gaat dat door tot op vandaag. Door sommige vertegenwoordigers van het Piëtisme - zoals Gottfried Arnold (1666-1714) - werden de persoonlijke vrome zielenroerselen van veel grotere waarde geacht dan leer en dogma. De invloed van Ludwig, graaf van Zinzendorf (1700-1760), had een soortgelijk effect. Belijdenissen waren niet langer nodig om de identiteit van een kerk vast te leggen of om de eenheid van een kerk te waarborgen. De eenheid kon op een ander niveau ervaren worden, zonder dat je kerkelijke eenheid hoefde na te streven. De verscheidenheid in het landschap van kerken kon je zien als iets moois dat op geen enkele manier in strijd was met de geestelijke eenheid van christenen.

Op een bepaalde manier werd deze tendens ook zichtbaar in de 19^e eeuw, toen, vooral in de Duitse wereld, theologische boeken verschenen met een vergelijkende beschrijving van belijdenissen, puur om de diversiteit te laten zien⁷. In de twintigste-eeuwse theologische behandeling van de belijdenissen werd er vaak minder

nadruk op de verschillen in kerkelijke posities gelegd dan voor die tijd. Schrijvers vertellen van hun bedoeling om 'vooroordelen te vervangen door gefundeerde uitspraken'⁸. In de loop van de vorige eeuw gaf de oecumenische beweging aanzetten om andere kerken te beoordelen vanuit het perspectief dat belijdenisschriften en confessionele uitspraken hooguit een 'relatieve norm' bieden⁹. De ene schrijver in deze oecumenische traditie wil de vraag naar de waarheid wel stellen, maar de andere slaat die vraag gewoon over en wil alleen maar een fenomenologisch beeld schetsen¹⁰.

Als we de overtuiging delen dat het in de gemeenschap van de Internationale Conferentie van Gereformeerde Kerken (ICRC) en op haar grondslag, belangrijk is om je aan je belijdenis te houden, en dat de houding die we als kerken innemen tegenover de eenheid - of liever: het gebrek aan eenheid - van het lichaam van onze Here Jezus Christus, er toe doet, dan moeten we op een aantal punten nauwere aansluiting zoeken bij wat we hiervoor over de 16^e eeuw hebben gezegd. We zijn op deze conferentie samen op basis van gereformeerde en presbyteriaanse belijdenissen - twee namen die in confessionele zin voor hetzelfde staan, hoewel er een paar verschillen zijn. Dat betekent dat we te maken hebben met een paar fundamentele noties. Ik formuleer ze in de vorm van stellingen:

1. *De eenheid van de kerk valt bijna, zo niet helemaal, samen met de eenheid in de leer.* Voor alle duidelijkheid: ik wil de belijdenis van de kerk niet terugbrengen tot een tekst waarin we - op papier - de conclusie trekken dat we één zijn. Leer is in de Bijbel 'gezonde, heilzame, betrouwbare' leer (1Tim. 1:10; vgl. 6:3; 2Tim. 4:3; Titus 1:9; 2:1; 2:8). Dat zegt iets van de gezonde en heilzame manier waarop deze leer is verwerkt in geloof en gehoorzaamheid.
2. *Vasthouden aan de leer is onlosmakelijk verbonden met de persoonlijke vertrouwdsheid met Christus als het Hoofd en de Heer van de kerk.* De kerk is het lichaam van Christus. Dat maakt het onmogelijk om je bezig te houden met de kerk buiten een levende relatie met de Here om. Juist deze connectie laat zien waarom en hoe leer heilzaam is.
3. *Onze omgang met de leer moet dan ook getypeerd worden als anders dan die van een aantal van de grote kerken in Europa die dezelfde gereformeerde erfenis delen.*

Dit laatste kan ik toelichten door te verwijzen naar de Concordie van Leuenberg. Dit confessionele geschrift speelde sinds 1973 een belangrijke rol bij de discussies en federaties, zelfs fusies, tussen gereformeerde en Lutherse kerken. Deze Concordie van Leuenberg is een document met een lange voorgeschiedenis. Ze legt de overeenstemming vast die in 1973 werd bereikt tussen gereformeerde en lutherse kerken op een aantal onderwerpen die eeuwen-

lang voor scheiding hadden gezorgd. Oorspronkelijk was het een puur Duitse aangelegenheid. Uiteindelijk werd de Concordie door toedoen van de *World Alliance of Reformed Churches* en de *Lutheran World Federation* en met technische ondersteuning van de Wereldraad van Kerken, een belangrijk oecumenisch document voor groot deel van het Europese vasteland. Het heeft beslist de samensmelting van de Lutherse kerk in Nederland met de twee grootste gereformeerde kerken tot de Protestantse Kerk Nederland bevorderd.

Voor ons is van belang dat kerken in een proces waarin de leer aan de orde komt, uiteindelijk tot eenheid kwamen. Op zich is dat positief. Helaas zijn we niet meer zo positief als we nauwkeuriger bekijken hoe de Concordie van Leuenberg met de leer is omgegaan. Laten we zien wat er gedaan is met onderwerpen waar verschil van overtuiging over was:

- a. Interesse voor de manier waarop Christus aanwezig is in het Heilig Avondmaal is niet langer zinvol, als we maar het brood eten en de wijn drinken van het sacrament. Zo wordt de oude avondmaalsstrijd beslecht (artt. 18-20);
- b. Wat betreft de leer dat Christus God *en* mens is: we combineren de gereformeerde overtuiging van Christus' onveranderde goddelijke en menselijke naturen met de lutherse nadruk op de volmaakte eenheid van de persoon Christus, en we concluderen dat de vroegere beschuldigingen niet meer passen (artt. 21-23);
- c. Over de uitverkiezing - hier zit ook de kwestie met Arminius aan vast - zegt de Concordie dat God in het evangelie onvoorwaardelijke aanvaarding van zondaars belooft. Uitverkiezing betekent slechts dat allen geroepen zijn tot verlossing in Christus. De beslissing van de mens is even belangrijk als de universele wil van God tot redding. Een eeuwig besluit van God inzake de definitieve verwerping van een volk of van mensen hoeft niet aanvaard te worden. Het afwijzen van dwalingen zoals dat vroeger in de gereformeerde belijdenissen gebeurde, is dus niet meer van toepassing (artt. 24-26).

Hier komt bij dat we wel over de komst van Gods Zoon voor de verloren mensheid lezen maar zonder één duidelijk woord over zonde of schuld, of over verzoening. In de grond betekent dit dat de Dordtse Leerregels, de Nederlandse Geloofsbijdenis (art.16) en de Westminster Confessie (Hst. 3) en de Westminster Grote Catechismus (v+a 13) achterhaald zijn¹¹.

Het spijt me dat ik hier aangekomen de conclusie moet trekken, dat - als we het Woord van God en de gereformeerde belijdenissen serieus nemen - de belangrijkste oecumenische geschiedenis van de vorige eeuw niet veel te bieden heeft. Misschien is het makkelijk om deze conclusie bij te vallen, juist omdat we lid

zijn van de Internationale Conferentie van Gereformeerde Kerken (ICRC). Als dat maar niet betekent dat het onderwerp kerkelijke eenheid voor ons in de ICRC afgedaan heeft.

Prof. dr. J.W. Maris is hoogleraar aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn.

Noten:

1. Vertaling van een lezing gehouden op de Europese Conferentie van Gereformeerde Kerken te Soest op 6 maart 2007. Voor het origineel 'The Unity of the church in a European context', zie *Lux Mundi* 26 (2007) 31-36 [No. 2 /June]. De vertaling is verzorgd door Tineke Sterenburg-Hoogendoorn en Ruud ter Beek.
2. Wiebe Bergsma, 'The Low Countries', in: Bob Scribner e.a. (eds.), *The Reformation in National Context*, Cambridge 1994, 76.
3. Zie voor de geschiedenis van de godsdienstgesprekken en voor de rol van Bucer en andere reformatoren b.v. C. Augustijn, *De godsdienstgesprekken tussen rooms-katholieken en protestanten van 1538-1541*, Haarlem 1967; J.M. Stolk, *Johannes Calvijn en de godsdienstgesprekken*, Kampen 2004; H.J. Selderhuis, *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*, Leiden 1994, 101-109.
4. Zie L. Praamsma, *De kerk van alle tijden II*, Franeker 1980, 117; J.M. Stolk, a.w., 298-302.
5. Zie L. Praamsma, a.w., 384-388; Cyrillus Lucaris, *Orientalis Confessio Christianae Fidei* (Kirill Lukaris, *Vostochnoe Ispovedanie Khristianskoi Very* [serija 'Khristianskie Mysli-teli']), publication of the original texts (Greek and Latin), introduction, and comments by Prof. J. A. Meijer; Rus-

sian translation by A.V. Dvuhzhilov (St. Peterburg, Russia: Mirt Publishers, 2000).

6. Zie Reinhold Frieling/Erich Geldbach/Reinhold Thöle, *Konfessionskunde. Orientierung im Zeichen der Ökumene*, Stuttgart 1999, 15f.
7. B.v. Gottlieb Jakob Plank, *Abriß einer historischen und vergleichenden Darstellung der dogmatischen Systeme...*, 1796; Karl Graul, *Die Unterscheidungslehren der verschiedenen christlichen Bekenntnissen im Lichte der heiligen Schrift*, 1899 [13e (!) editie].
8. 'Vorurteile durch begründete Urteile zu ersetzen', H. Mulert, *Konfessionskunde*, Gießen 1927, Vorwort, VII.
9. Zo Ernst Wolf, 'Ökumenische Symbolik. Zur Aufgabe der Konfessionskunde heute', in: *Peregrinatio*, München 1954, 338-358.
10. Peter Meinhold, *Ökumenische Kirchenkunde. Lebensformen der Christenheit heute*, 1962, stelt de waarheidsvraag aan de orde, hoewel de belijdenissen geen grote rol spelen in de antwoorden. Anderen nemen een 'neutraal' religieus standpunt in, zodat ze allerlei soorten religieuze en zelfs interreligieuze overtuigingen als legitiem kunnen aanvaarden.
11. Tekst van de Concordie in 'Wortlaut und Stellungnahmen zur Konkordie reformatorischer Kirchen in Europa', in: *Ökumenische Rundschau* 21 (1972) 402-421. Zie over de Concordie van Leuenberg o.m. ook K. Blei, 'Die Leuenberger Konkordie tussen traditie en situatie', in: *Tussen openbaring en ervaring. Studies aangeboden aan prof. dr. G.P. Hartvelt*, Kampen 1986, 23-36; W. Lohff, 'Konkordie und Bekenntnis', in: *Idem*, 62-76; G.P. Hartvelt, *Symboliek. Een beschrijving van kernen van belijden*, Kampen 1991.

Evangelie en kosmos

De nieuwe brochure van de Willem de Zwijgerstichting draagt de titel: Evangelie en Kosmos. Dr. A. Noordegraaf, oud-docent van de Universiteit van Utrecht heeft deze brochure van 48 pagina's geschreven.

De titel dekt de inhoud. Kosmos ziet op heel de geschapen werkelijkheid. Wat zegt het Evangelie daarover? Op die vraag gaat de schrijver in vanuit het Oude Testament, en vooral vanuit de brieven van Paulus en het Evangelie van Johannes. Hij behandelt achtereenvolgens: het Oude Testament, Christus en de kosmos; Verzoening en kosmos; de Geest en de kosmos; de Kerk en de

kosmos en Hoop voor de kosmos. Na een beknopte samenvatting volgen nog slotopmerkingen, waarin gesproken wordt over Bijbel en wetenschap - De machten - Hoop en ethiek.

Op een fraaie en deskundige wijze wordt de betekenis van Christus' verlossingswerk behandeld. Deze brochure biedt een actuele bespreking van het thema tegen de achtergrond van de milieuproblematiek, de vervuiling de vergiftiging en vernietiging van de schepping.

Het al reeds en het nog niet (ten volle) van de verlossing wordt heel praktisch besproken. Met het oog op de vernieuwing na Christus' wederkomst spreekt Noordegraaf over continuïteit en discontinuïteit.

Ik zou zijn standpunt willen typeren als de bijbelse weg van een soteriologisch getoonzet realisme, tussen materialisme en spiritualisme.

De betekenis van Christus' verlossingswerk ook voor de schepping komt veelzijdig aan de orde.

Deze goed doordachte en tegelijk doorwrochte brochure vraagt om praktische verwerking door de lezer. Deze krijgt daarvoor veel bijbels materiaal aangereikt. Hij zal de schrijver dankbaar zijn dat het thema zo deskundig, op een bijbels verantwoorde, en goed te begrijpen manier wordt behandeld.

Prof. Dr. W.H. Velema is emeritus hoogleraar van de Theologische Universiteit te Apeldoorn.

Dr. A. Noordegraaf, *Evangelie en kosmos*, 48 p. € 4,30 Uitgave van de Willem de Zwijgerstichting. Postbus 40082, 7504 RB Enschede. Zie voor gespreksvragen voor bespreking in kringverband www.willemdezwijgerstichting.nl

De vrijheid van richting

Antwoord aan Pieter Vos

Onlangs verscheen in dit tijdschrift een boeiende beschouwing in drie afleveringen van dr. Pieter Vos over 'De vanzelfsprekendheid voorbij. Geloofsopvoeding na de triangel' (18 aug., 1 sept., 8 sept.). Mijn reactie beperkt zich tot het tweede artikel, waarin hij de triangel-gedachte uitwerkt. Hier miste ik een dimensie. Hij noemt wel in het voorbijgaan dat de drieslag gezin, school en kerk oudere wortels heeft, maar in feite gaat zijn beschouwing niet tot achter de Vrijmaking terug.

S. Griffioen ■

Die beperking valt op zich te begrijpen omdat de geloofsopvoeding van de huidige jeugd zijn onderwerp vormt. Nadeel is wel dat hij daardoor de indruk wekt dat de principiële keuze voor eigen onderwijs staat en valt met de vrijgemaakte zuil. Dit kan het misverstand oproepen dat nu de zuil wankelt heel het bouwwerk van principieel christelijk onderwijs op instorten staat. Weliswaar stelt hij aan het begin van de derde aflevering dat jongelui juist behoefte aan perspectief en richting hebben en oppert dat als de triangel voorbij 'deze als het ware opnieuw moet worden uitgevonden', maar dat kan toch niet voorkomen dat de lezer op dit punt in het ongewisse achterblijft en voor zichzelf de conclusie trekt dat al die inspanning uit het verleden geen toekomst heeft. Het gaat mij er niet om een meningsverschil met dr. Vos uit te vechten. Het is een kwestie van verschil in blikrichting: hij kijkt vooruit en vraagt wat in de wankelende zuil aan geloofsopvoeding moet en kan worden gedaan; ik wil terugkijken om te zien wat het was waaraan de vrijgemaakte schoolbeweging invulling wilde geven.

Bezieling

In achterwaartse richting gaande is het eerste station dat van de 19^e eeuwse schoolstrijd, gevolgd door de principiële gelijkstelling van christelijk en openbaar onderwijs en de verankering van de vrijheid van richting in het bekende grondwetartikel 23,

lid 2. Niemand zal willen ontkennen dat de vrijgemaakte schoolbeweging zonder deze achtergrond ondenkbaar is. De vraag is wel of er nog inspiratiebronnen liggen - ik meen van wel en denk dan in het bijzonder aan Kuypers gedachte van een vrije school in een vrije samenleving zoals ingebed in een bredere sociale leer die later in de zgn. Reformatorische wijsbegeerte werd verfijnd en uitgewerkt. In onze kerkelijke kring - ik zeg dit niet van Pieter Vos - is het enthousiasme voor de vrije school (en wat er mee samenhangt) bekoeld. Daarom is ook vrijwel onbekend dat onder buitenlandse christen academici 'Kuyperian' een veel gebruikte term is voor een markante positie binnen de discussies over 'Christus en cultuur'. Nog minder kennis is er van het feit dat over de hele wereld een niet onaanzienlijke groep van maatschappijkritische christenen (waaronder vele eerste generatie christenen) zichzelf als 'Kuyperians' aanduidt. Personen die het veld kunnen overzien, verzekeren me dat alleen al in Engeland de groep van uitgesproken *Kuyperians* uit enkele duizenden personen bestaat, terwijl de bredere kring van sympathisanten beduidend groter is.¹ Als Nederlander moet je altijd nog aan deze belangstelling wennen, bijv. wanneer je in China iemand tegenkomt, zoals me in Shanghai overkwam met een bekeerde docente aan een gerenommeerde universiteit, die over Kuyper (en Dooyeweerd) begint!

Om ons nog verlegener te maken: de belangstelling geldt niet alleen de persoon van dr. A. Kuyper en zijn gedachtegoed, maar ook ons land. Nederland neemt met de officiële erkenning van de vrijheid van richting een unieke positie in. Niet als zou er alleen hier een besef van onoverbrugbare richtingverschillen bestaan. Elke serieuze christen kent het bijbelse onderwijs van de twee wegen, van ons burgerschap dat elders behoort, van de uiteindelijke krachtmeting tussen Babel en Jeruzalem. In het westerse christendom is bovendien de leer van Augustinus over de onverzoenlijke strijd tussen de stad van God en die van de mensen diep ingedaald. Dat ouders hun kinderen onderwijs in de lijn van hun doopbelofte willen geven, is niet een Nederlandse uitvinding, maar een normaal verschijnsel. Waar wel het verschil ligt, is dat het principe van een vrije school in een vrije samenleving, inclusief gelijkberechtigting, in Nederland meer dan elders royale erkenning heeft gevonden, terwijl elders volstreekte gelijkberechtigting een utopie is, en de vrijheid die er is door de publieke opinie als een gunst wordt beschouwd die tot wederopzeggens wordt toegekend (lees Groens bijtende commentaar bij deze clausule in het tiende hoofdstuk van *Ongeloof en revolutie*). In Nederland hoeft je niet met de pet in de hand een gunst te vragen. Vanwaar deze verschillen? Er zijn vele redenen; ik noem er één. Overheden - en vooral hun ambtenaren - zijn er op uit (haast van nature) richtingver-

schillen aan de hogere eenheid van de nationale cultuur ondergeschikt te maken. Het insisteren op richtingsverschillen wordt dus al snel als een splijtzwam gezien. Toen ik in de jaren '70 in Toronto werkzaam was en zijdelings bij het werk van de Christian Labour Association betrokken raakte, werd me duidelijk met welke enorme tegenkanting deze kuyperiaanse geïnspireerde vakbond te maken had gehad. In de erkenningsprocedure oefende de overheid zware druk uit het woord 'christelijk' te laten vallen. De redenering was: de Canadese cultuur rust op christelijke waarden en het is dus sektarisch daarbinnen een specifieke christelijke richting te willen kiezen, in onderscheid tot andere levensrichtingen. In Nederland is het al het al bijna een eeuw geleden gelukt deze lamme cultuuridee te verjagen.

Dienst aan de samenleving

Het gebruikmaken van de vrijheid van richting is dienst aan de samenleving. De grootste zegen van de onderwijsvrijheid is misschien nog niet eens dat het christelijk onderwijs ruim baan kreeg. Belangrijker is wellicht dat overheid en samenleving gedwongen waren principiële grenzen te erkennen. Ja, ook de samenleving. Dat richtingsverschillen dieper gaan dan het samenleven reikt: bijbels gezien is de samenleving immers van na de val. Overheid en samenleving zijn gedwongen iets te erkennen waarvan ze de diepte niet kunnen peilen, iets extraterritoriaals waarvan ze de grenzen niet kunnen trekken. Noch de overheid noch de samenleving kennen de diepte van de kloof tussen geloof en ongeloof, noch die van afgeleide verschillen zoals tussen de wereldgodsdiensten onderling. Het is ook principieel onjuist indien de overheid in tandem met bepaalde politieke en maatschappelijke groeperingen probeert kloven te overbruggen door samenwerking af te dwingen, bijv. tussen christenen en moslims in het onderwijs.

Waarom zou de principiële begrenzing van overheid en samenleving een zegen zijn? Ik denk aan de vormende invloed op het Nederlands volkskarakter. 'Schipper naast God op je schip', dat kan toch alleen indien je niet met je pet in de hand hoeft te staan? Een voorbeeld uit de bezettingstijd. Terwijl overheidsorganen zich over het algemeen soepel aan de nieuwe omstandigheden aanpasten, waren het de zelfstandige organisaties die de rug recht hielden - de kruisverenigingen zelfs tot het einde van de oorlog. Hierbij onderscheidden zich met name organisaties die hun bestaan aan de vrijheid van richting dankten: de christelijke en katholieke scholen waarvan de besturen voor het eigen recht bleven opkomen en de confessionele universiteiten met (bijv.) hun geslaagde boycot van de verplichte loyaliteitsverklaring.²

Ik zie niet goed waarom voor het verzilveren van de vrijheid van richting een 'homogene zuil' nodig zou zijn.³ Een kwetsbaar punt van de triangelgedachte lijkt mij eerder te zijn dat de band tussen kerk, gezin en school niets zegt over hoe het onderwijs ingericht zal gaan worden. Hiervoor zijn immers ervaren leerkrachten en onderwijskundige competenties nodig die niet automatisch met de richtingkeuze meegeleverd worden. Ik onderscheid nu tussen 'richting' en 'structuur'. Met 'structuur' belanden we bij het punt waar de overheidsbevoegdheid begint. De overheid mag noch kan de diepte van echte of vermeende richtingsverschillen peilen. Ze heeft wel het recht en de plicht de kwaliteit van het aangeboden onderwijs te toetsen. In het uiterste geval kan zij besluiten scholen te sluiten. Daarmee wordt de vrijheid van richting niet ingeperkt, want dit toezicht betreft een andere dimensie, die van de structurele doorwerking van richtingsverschillen.

Zaak van wijsheid

Door nog één onderscheiding in te voeren, kom ik weer uit bij het betoog van Pieter Vos. Bijzonder waardevol is daarin de registratie van klimaatveranderingen. Het belang schuilt hierin dat principes nooit blindelings mogen worden toegepast. Dit is een kwestie van rekening houden met contextuele gegevens. 'Context' kan worden beschouwd als een eigen dimensie, naast richting en structuur. Het is een zaak van wijsheid de toepassing van principes op gegeven omstandigheden af te stemmen. Hier ligt de betekenis van de vragen die in de artikelen van dr. Vos aan de orde komen. Is het opportuun een eigen school te stichten en te onderhouden? Is er voldoende steun in de eigen 'zuil'? Vindt het onderwijs in bijbelse lijn nog een klankbodem bij de jongeren? Of moet geloofsopvoeding naar nieuwe structuren zoeken? Deze vragen verdienen alle ruimte. Ook al wankelen zuilen, als we maar in dit alles eerst het Koninkrijk Gods zoeken, dan blijven we in de grote vrijheidstraditie verdergaan.

Dr. Sander Griffioen is emeritus-hoogleraar filosofie en redactielid van dit blad.

noten:

1. In de brede groep overlapt de invloed van Kuyperianen met die van John Stott e.a.
2. Zie uitgebreider in mijn *Moed tot cultuur*, Amsterdam, 2003, p. 204: 'Werd de verklaring aan de Universiteit van Amsterdam door 22 procent van de studenten getekend, aan de Vrije Universiteit bedroeg het percentage 1,1 en te Nijmegen 0,3.'
3. 'Herstel van een homogene gereformeerde zuil is onmogelijk' aldus een kop in de tweede aflevering.

Is er ook een kerk in de buurt?

Is er ook een kerk in de buurt?¹

Tien jaar geleden leek die vraag onmogelijk. De samenleving vond de kerk achterhaald. Kerken houden je onmondig. Je kunt ze niet verbieden. Maar houd ze alsjeblieft in de privésfeer. Geloven doe je maar achter de voordeur.

A.L.Th. de Bruijne ■

Handig

Is er ook een kerk in de buurt? Vandaag klinkt die vraag weer. De moderne samenleving voelt een leegte. Mensen die zichzelf maar moeten redden, verlangen naar zingeving. Kun je die misschien bij de kerk vinden? Is er ook een kerk in de buurt?

Veel mensen ontsporen ook: ouderen steken hun middelvinger op, jongeren slopen bushokjes, meeleven met elkaar is schaars. We hebben normen en waarden nodig. Maar die leverden de kerken vroeger toch? Is er ook een kerk in de buurt?

De verzorgingsstaat werd onbetaalbaar. De overheid kan niet zorgen voor alle zieken, gehandicapten, daklozen, verslaafden, demente bejaarden. Dat moeten burgers onderling doen. Maar de kleinere sociale verbanden zijn opgeblazen: gezin, familie, buurt. Onderzoek leert dat kerken veel opvangen. Daar zijn de meeste vrijwilligers. Is er ook een kerk in de buurt?

Religie blijkt onuitroeibaar. Immigratie en geboortecijfers zorgen voor steeds meer moslims. Die laten hun geloof zeker niet thuis. Dat geeft spanningen, zelfs geweld. Er is met hen een dialoog nodig! Maar geseculariseerde politici kunnen niet meer over religie praten. Misschien zijn die achterhaalde kerken toch handig. Is er ook een kerk in de buurt?

Echt gereformeerd

‘Kerk in de buurt’: het thema van deze schooldag. In Kampen isoleren wij ons niet. Theologie denkt ook na over de samenleving. Tien jaar geleden wantrouwden Nederlanders de politiek. Geen interesse in de samenleving. Werk aan jezelf, geniet, pilsje voor de tv: hogere idealen hadden we niet meer. Vandaag maakt de samenleving een come-back. Jongeren dromen van een politieke carrière. Ook in de kerk waren we druk met onszelf: mijn beleving, onze liturgie, onze conflictjes. Vandaag kijken we weer om ons heen. Dat gebeurt ook hier in Kampen, in onderwijs en onderzoek. Voor het vak diakonie bij voorbeeld werkte een groep studenten een week in de opvang van dak- en thuislozen. Die aandacht voor de samenleving is goed. Kerkisme en spiritualisme zijn onbijbels. Echt gereformeerd ben je als je de kerk ziet, maar ook de wereld, de vernieuwing van je hart zoekt, maar ook de nieuwe schepping. Bovendien staan wij vandaag voor nieuwe vragen. Is er ook een kerk in de buurt? Op die vraag rekenden we niet meer. Dus is de kerk vaak niet in de buurt.

In het centrum?

Vaak is de kerk niet in de buurt. Veel christenen leven bij dit thema in het verleden: ‘Een kerk in de buurt? Dat is te zuinig! De kerk hoort in het centrum’. In veel Europese steden zie je dat verleden voor je. Op het centrale plein, tegenover het stadhuis staat de Grote kerk:

dicht bij het centrum van de macht. Haar boodschap stuurt het publieke leven. Samen met een christelijke overheid leidt zij de samenleving. Veel christenen denken dat het eigenlijk zo moet, soms onbewust. De samenleving hoort christelijk te zijn. Gods eer moet voorop staan; Gods wet gerespecteerd. Dat geeft een speciale spits aan je optreden in de samenleving. Want die wordt juist minder christelijk. Dus moet je vooral dat kerk: verdedigen wat er nog aan christelijks over is. Repareren wat verloren ging. Je voert een cultuurstrijd om de identiteit van de samenleving. Hoopvol zie je hoe in Nederland weer een orthodox christelijke partij meeregeert. ‘Onze Eimert spreekt met Gondoleeza Rice’. Met dat hoge ideaal van vroeger in je hoofd loop je met je blik op oneindig door je buurt. Vaak is de kerk niet in de buurt.

Soms bewerkt dit verleden een reactiehouding. Dan staren christenen zich blind op de secularisatie. Je vertelt elkaar voortdurend dat de samenleving onchristelijker wordt. Dat de ruimte voor geloof in het publieke domein afneemt. Dat de moraal achteruit gaat. Dat ook de kerk verwatert. Je was zo gewend aan een christelijke samenleving dat je met een niet christelijke geen raad weet. Dus trek je je terug in de kerk. Je ziet weinig ruimte om constructief mee te doen. Je zet alle zeilen bij om te overleven! En in de harde tegenwind ontgaat je de vraag: is er ook een kerk in de buurt?

Samenleving van de toekomst

Wat leert de Bijbel ons over kerk en samenleving?

Eerst de kerk. In de kerk begint de samenleving van de toekomst. Veel mensen zien de kerk als een van de verbanden binnen de huidige samenleving. Onze grondwet zet kerken op gelijke voet met sportverenigingen en vakbonden. Sommigen vinden dat een nieuwe kans. De kerk als mesostructuur tussen staat en individu: één van de kleinere sociale verbanden die een gezonde samenleving nodig heeft. Ook als nazaat van Abraham Kuyper reserveer je voor de kerk zomaar één dimensie van het leven, de geestelijke. Daarnaast heb je christelijke organisaties voor de andere terreinen van het leven. Maar de kerk is geen afdeling binnen de samenleving van nu, zij begint de samenleving van straks.

De Bijbel noemt de kerk een familie, Gods huisgezin van broers en zussen. De kerk heet ook een gemeente, een volksvergadering. Burgers van het koninkrijk wisselen daar het Woord uit. De kerk is ook een lichaam: georganiseerd mensenleven. En de kerk geldt als stad of staat, de stad van God. Dat zijn beelden voor een samenleving: een familie, een organisatie, een stad. Een *andere* samenleving! In deze familie gaat het niet om bloedbanden. Dit lichaam heeft een hoofd in de hemel. In deze volksvergadering profeteren ook slaven en slavinnen. Deze stad omvat heel de aarde. In de kerk begint de nieuwe samenleving van de toekomst.

Als mensen samenleven, zie je altijd twee dingen. Ze delen iets waar ze van houden. En ze aanvaarden dezelfde leiding. In een voetbalclub deel je de liefde voor de bal. En je erkent hetzelfde bestuur. Gaat de helft van de leden liever zwemmen en kiest de andere helft een tegenbestuur, dan gaat de club kapot. In de kerk delen mensen weer wat hen ten diepste moest verbinden: de liefde van God door de Heilige Geest. En zij buigen voor de enige die dat waard is: God zelf in zijn zoon Christus. Zo'n samenleving bedoelde God ooit. De kerk is de vervulling van al het menselijk samenleven.

Waar je samen ook van kunt houden, houd daardoorheen van God! Voor wie je samen ook respect kunt hebben, buig daardoorheen voor God! Vandaag bestaan er alleen deel-samenlevingen: de voetbalclub, Nederland, Amerika. Straks komt de omvattende samenleving van Gods koninkrijk. En die begint nu in de kerk.

De agenda van de samenleving

Zo geeft de Bijbel je tegelijk zicht op de samenleving. Die heeft zijn langste tijd gehad. Mensen kunnen veel delen. Maar als ze daarbij niet Gods liefde delen, kunnen banden niet blijven. En waar Gods gezag ter discussie staat, gaat elk samenleven kapot. Dat zie je vandaag gebeuren. Bevolkingsgroepen staan tegenover elkaar. Rijke landen offeren armere op aan hun eigen belang. Het doden van ongeboren leven is legaal. Homoseksuele relaties gelden als huwelijk. Mensen in nood hebben niemand. Topmanagers en straatrovers praktiseren het recht van de sterkste. Toch zetten mensen hun kaarten op deze samenleving. Ook jij kunt iets doen voor een betere wereld, zegt de reclame, neem een goed doel op in je testament. Die betere wereld komt

met dat hoge ideaal van vroeger in je hoofd loop je met je blik op oneindig door je buurt

er nooit. Wij lossen het probleem van de Islam niet op. Wij maken de wereld niet veilig. Wij redden het milieu niet. Als christen moet je niet net zo streven naar een betere wereld als anderen. Suggereer zeker niet dat het wel goed komt als de samenleving weer christelijk zou worden. Ons eerste doel is niet hier een betere samenleving bouwen, of zelfs een christelijke cultuur stichten. Wij zijn op weg naar de samenleving van de toekomst. En die begint vandaag in de kerk. Degradet de kerk dus niet tot een nuttige tussenstructuur in de bestaande samenleving. De kerk bestaat niet allereerst om de moraal te verbeteren, de sociale gaten op te vullen, de honger naar zingeving te stillen of de dialoog met lastige religies op gang te brengen. Koers niet op de agenda van de samenleving. Volg Gods agenda.

Verantwoordelijk onder Gods geduld

Moeten we de samenleving dus links laten liggen? Geen kerk in de buurt?

Maar de Bijbel zegt: wees goede burgers van het rijk van God en tegelijk goede burgers van de aardse samenleving. De eerste christenen leefden vaak radicaal anders dan hun omgeving. Ze deelden Gods liefde. Ze deden wat voor andere mensen ongewoon was. Maar ze deden dat niet als teruggetrokken alternatieve tegengemeenschap. Onderzoek leert dat ze zich juist zoveel mogelijk aansloten bij de structuren en gewoonten in hun samenleving. Ze speelden in op wat de mensen om hen heen belangrijk vonden en waardeerden. Zoals Jezus zei: ze deden meer dan het gewone. Maar ze deden ook gewoon.

Waarom dan? Als de samenleving toch verdwijnt? En als de kerk de samenleving van de toekomst is? Omdat God geduldig is met de huidige samenleving. Hij wil niet haar ondergang. Hij wil uit die oude samenleving mensen redden voor zijn nieuwe samenleving. Daarom trekt Hij zijn kerk niet terug. Zij moet dwars door de samenleving heen bestaan.

De kerk heeft die samenleving zelfs nog nodig. De kerk bidt en preekt. De kerk looft en dient. Dat lijkt smal. Dat *lijkt* inderdaad alleen maar geestelijk, één sociaal verband binnen het brede leven. De kerk is een nieuwe familie, maar niemand kan nog zonder gewone familie. Een blijvende stad. Maar ook een christen heeft een woonplaats nodig. De kerk dient de echte koning, maar zij profiteert van de orde onder een aardse overheid. Het ware karakter van de kerk blijft nog verborgen. Je moet in geloof kijken om de nieuwe samenleving van de toekomst te herkennen. In de kerk kun je nog niet leven. Je hebt de samenleving nodig, ook jouw samenleving, jouw familie, jouw bedrijf, jouw koningin, jouw land. God houdt die samenleving geduldig in stand. Daarom weten ook wij ons verantwoordelijk.

God gebruikt die samenleving om zijn kerk te dienen. Daarom trekken wij ons niet hooghartig of angstig terug.

God zoekt met zijn liefde de samenleving. Daarom hebben wij God en elkaar lief, niet in afzondering, maar voor de ogen van onze naasten, op de stoep van de wereld: kerk in de buurt!

Vier taken

Welke roeping heeft de kerk dus in de samenleving? Ik zie vier taken.

1. **De eerste taak: blij jezelf.** Deel Gods liefde. Buig samen voor Christus. Word geen wereld. Dat lijkt weinig praktisch. Het is de kern. Het is belangrijker dat wij in de kerk goed omgaan met verschillen in inkomen, ras, cultuur, geslacht en geaardheid dan dat wij zulke misstanden in de

kende topmanagers, drugsbaronnen, de tollenaars van vandaag.

3. **De derde taak: grijp kansen om als kerk de naam van Christus openlijk te noemen en roep mensen op om God te eren.** Als je kerk bent op de stoep van de wereld, zal God zulke kansen vaak geven. Forceer ze niet, benut ze wel. Alleen, de kerk is een minderheid. Veel mensen en sectoren in de samenleving bereik je niet vanzelf. In sommige landen zijn geen kerken. Sommige buurten zien vrijwel nooit christenen. Daklozen, yuppen, tokkies: bepaalde sociale milieus vind je niet in de kerk. Daarheen moet de kerk mensen er speciaal op uitsturen. En dat geldt ook voor het publieke domein. Daar lijkt het evangelie vandaag buiten de orde. De kerk kan zich daarbij niet neerleggen. Als samenleving van de toekomst moet zij de lei-

Het mooiste is als alle betrokkenen Christus' liefde omarmen en het zo oplossen. Leef dus die liefde voor. Spreek erover als je een kans krijgt. Maar zet je vanuit Gods wijsheid ook in voor minder mooie oplossingen. Misschien alleen wat meer wederzijds begrip tussen mensen en groepen, niet meer met de rug naar elkaar toe.

Achterbuurvrouw

Is er ook een kerk in de buurt? Die vraag klinkt vandaag weer. Kan de kerk misschien zorgen voor zingeving? Voor moraal? De gaten van de verzorgingsstaat opvullen? Voorgaan in de dialoog met de Islam?

Die vragen miskennen vaak wat de kerk echt is. Zie ze niet naïef als de nieuwe kans voor de kerk in de samenleving. Wees als kerk eerst openlijk nieuwe samenleving van de toekomst voor de ogen van de oude samenleving nu, kerk in de buurt. Maar negeer vervolgens die vraag toch niet. Voel je niet te goed om de oude samenleving ook een beetje te helpen. Misschien kun je in je eigen buurt beginnen.

Bij die bovenbuurman die zijn leegte wegdrinkt: zingeving gevraagd.

Bij die achterbuurvrouw met haar asociale gedrag: moraal gewenst. Bij die dementerende bejaarde naar wie niemand omkijkt: sociaal vangnet nodig.

En bij die Marokkaanse jongeren met hun radicale graffiti: dialoog geboden.

Kerk in de buurt? Waar ben jij in je buurt?

Dr. Ad de Bruijne is docent ethiek aan de Theologische Universiteit van Kampen en eindredacteur van dit blad.

Noot:

Dit is de tekst van de toespraak die ik hield op 26 september 2007 tijdens de schooldag van de Theologische Universiteit Kampen.

God zoekt met zijn liefde de samenleving

samenleving bestrijden. Als we hard draven in de wereld en er zelf een potje van maken, onthouden we de wereld het belangrijkste. Alleen een kerk die zichzelf blijft, biedt uitzicht aan de samenleving. Wie de agenda van de samenleving volgt, laat die samenleving in de steek.

2. **De tweede taak: doe je omgeving goed met de liefde van Christus.** Ga zoveel mogelijk nu al zo om met mens en schepping als past in de nieuwe samenleving van straks. Kijk daarbij niet in de eerste plaats naar het resultaat. Jouw spaarlamp zal de aarde niet redden; jouw vrijgevigheid de armoede niet uitroeien. Doe het daar ook niet om. En houd er dus ook niet mee op als het resultaat tegenvalt. Leef op weg naar de nieuwe samenleving van de toekomst voor dat Gods liefde mens en wereld goed doet. Dat geeft hoop. En soms helpt het even. Doe daarbij meer dan het gewone. Houd niet alleen van vrienden en bondgenoten, ook van tegenstanders: fundamentalistische moslims, hooghartige liberalen. Bekommer je niet alleen om noden die iedereen ziet. Ontdek de kwetsbaarsten, vergeten groepen: ongeboren kinderen, verslaafden, afgeschreven probleemjongeren, zichzelf verrij-

ders van de bestaande samenleving aanspreken: regeringen, politici, opiniemakers. Psalm 2 zegt het: kus de zoon! Juist de machten die nu het publieke domein beheersen, moeten de koning van de toekomst erkennen.

4. **De vierde taak: vorm christenen tot goede burgers.** De eerste christenen leefden soms radicaal anders. Toch wilden ze de stabiliteit van de bestaande samenleving daarmee niet in gevaar te brengen. Dat zie je bijvoorbeeld in de omgang tussen man en vrouw. Gods geduld wil de samenleving niet ontwrichten en mensen van het evangelie vervreemden. Leg als christenen niet je eigen koninkrijksstijl op aan de samenleving. Denk mee over wat daar in de gegeven situatie de meeste vrede geeft. Vanuit de wijsheid van Gods woord. Zo helpt de kerk haar leden bijvoorbeeld om politieke verantwoordelijkheid te dragen. Niet om de samenleving christelijk te maken of te streven naar een betere wereld. Maar om onder Gods geduld het wankele evenwicht in de samenleving te dienen. En wat politici in het groot doen, kun je allemaal in het klein doen. Stel dat er in jouw buurt of op je werk verziekte verhoudingen zijn.

Leren van diversiteit in opvoeding

R. Liefijn ■

Opvoeden is per definitie toekomstgericht. Ongetwijfeld zijn er ouders die dat slechts met moeite kunnen accepteren. Maar opvoeden met terugwerkende kracht is nu eenmaal niet mogelijk.

In vergelijking met...

Het heeft wel zin om terug te kijken in de tijd. De historie van het opvoedkundig handelen biedt een boeiend palet van opvoedingsdoelen en opvoedingsstijlen. Aandacht voor andere tijden en andere culturen kan ons helpen boven de vanzelfsprekendheid uit te komen. Het geeft de mogelijkheid tot reflectie en tot meer bewuste pedagogische keuzes. En dat is niet zonder nut: voordat je het weet ga je als opvoeder onnadenkend mee in het patroon, dat de waan van de eigen cultuur je ingeeft.

Zonder een tweede kans te krijgen...

Om ons opvoedend denken en handelen fris te houden laten we in deze rubriek het komende seizoen uiteenlopende opvoedingspatronen passeren. In dit artikel volgt een overzicht van een aantal pedagogische inzichten en praktijken in het verleden. In volgende artikelen willen we enkele daarvan nadere aandacht geven.

Het oogmerk is dat we hernieuwde aandacht krijgen voor verschijnselen als jeans, MSN, bijbaan, respect, netwerk, hectiek, gezin, jeugdhonk, mode, erotiek, godsdienst, huiswerk, vrede, roken, carrière, humor, diploma, etiquette, vakantie, winkelen en geluksgevoel.

Een blik in de geschiedenis

Opvoeden is van alle tijden, maar we weten niet hoe in de allervroegste tijden werd opgevoed. Van Kaïn en Abel hebben we geen beeld van de opvoeding gekregen. We weten alleen van een scheefgegroeide verhouding, met broedermoord als gevolg.

Mijn bronnen beginnen in **Mesopotamië**, ongeveer 3000 voor Christus. Er bestond daar net als nu een school - maar lang niet voor alle kinderen. En net als nu maakten ouders zich druk om kinderen, die niet hun best deden op school. Kinderen die liever rondhingen op het stadsplein "in plaats van zijn schoolwerk te verzorgen en te denken om zijn humaniteit". Het

viel ook niet mee op school (in die tijd 'tablet-huis' genoemd), want het leren van spijker-schrift was een lang en intensief proces. Een vader schrijft aan zijn zoon: "Van alle beroepen die op aarde bestaan is er geen moeilijker dan het vak van de schrijver".

De leraar werd 'schoolvader' genoemd en oudere leerlingen 'schoolbroeders'. De 'schoolvader' was geen vriendelijk heerschap. Leerlingen die slecht presteerden werden afgeranseld. Ook de schoolbroeders waren geen brave Hendrikken. Om bescherming te bieden, eisten ze cadeautjes van de jongere leerlingen. Anders werden deze afgestraft. En dan te bedenken dat het om lange dagen ging: van zonsopgang tot zonsondergang.

In **Egypte** bestond in die tijd een school voor kinderen vanaf 5 jaar (waarschijnlijk vooral afkomstig uit de gegoede stand). Een afronding van de beroepsopleiding vond plaats op de leeftijd tussen de 20 en 25 jaar. In die lange leerperiode werd de leerling geacht gehoorzaam te zijn en in het bijzijn van hoger geplaatsten te zwijgen. Concentratiezwakte en luiheid werden als ondeugd gezien. Opvoeding en onderwijs hadden veel weg van wat wij onder dresseren verstaan: streng en strak, met lijfstraffen. Schoolboeken waren gratis: ze gingen honderden jaren mee.

In het oude **Israël** had elke persoon - geschapen naar het beeld van God - grote waarde. Dit had, in samenhang met de heiligheid van God, pedagogische betekenis: overtredingen werden streng gestraft, maar daarop volgde vergeving. Opvoeding werd gekenmerkt door luisteren van kinderen, aangesproken worden door de opvoeder en antwoord geven aan de opvoeder. Het gehoorzaam leven volgens de wet van God was opvoedingsdoel. De wet vormde ook een belangrijk opvoedingsmiddel. Een belangrijk deel van het onderwijs vond plaats in huiselijke kring, met de vader in een centrale rol. De lagere school was vaak verbonden aan de synagoge en de koster - met als voornaamste bagage de kennis van de Thora - verzorgde de lessen. Die waren vooral gericht op bijbellezen en bijbelkennis. Veel nadruk werd gelegd op het memoriseren. Het pedagogisch klimaat was streng. Zwak presteren werd beschouwd als onwilligheid - sterker nog: opstand tegen God.

Bij de oude **Grieken** zien we voor het eerst specifieke aandacht voor het verschijnsel opvoe-

den: vorming van jonge mensen naar een bepaald ideaal. Daarbij werd gestreefd naar harmonie: de mens als harmonie, de samenleving als harmonie, de kosmos als harmonie. Gewerkt werd aan persoonlijke voortreffelijkheid door eergevoel, ijver, creativiteit (b.v. in muziek), kracht en - afhankelijk van de plaats in de samenleving - dapperheid, inzicht, gehoorzaamheid.

De opvoeding vond niet in het gezin plaats. Die werd ter hand genomen door een pedagoog, veelal een bevoorrechte slaaf. De pedagoog was de hele dag in touw voor het kind: leerde het zich goed te gedragen, hielp bij het huiswerk, gaf straf als dat nodig was. Overigens zat er een opvoedend element in de hele samenleving via dichtkunst, drama en dialoog.

Later werd de opvoeding meer gekoppeld aan het belang van de polis.

In Sparta leidde dat tot een geboortekering voor jongens. Als ze mochten blijven leven, bleven ze tot 7 jaar bij de moeder. Daarna werden ze tot hun 12de jaar ingedeeld bij een soort padvinderij. Na hun 12de gingen ze uit huis en in de kazerne. Daar was het leven hard. Ontberingen en gevechten moesten de jongens sterk en toegewijd maken aan de polis. De meisjes leverden ook hun aandeel aan de gevechtskracht: ze moesten veel gezonde kinderen baren.

In Athene vond de opvoeding aanvankelijk binnen het gezin plaats. Onderwijs werd gegeven door drie soorten privé-leraren: de sportleraar, de zangleraar, de lees-schrijfleraar. De leraren waren streng, de straffen werden uitgedeeld door de pedagoog. Later werd de noodzaak gevoeld meer systematische invulling te geven aan opvoeding en onderwijs. Daarin hebben de Sofisten als volksoepvoeders een rol van betekenis gehad. Ze hanteerden als uitgangspunt dat het leerplan afhankelijk was van bestuurlijke visie binnen de polis (democratisch, aristocratisch of nog weer anders). Ze vonden dat elke vrije burger recht had op onderwijs en dat er rekening moest worden gehouden met aanleg en milieu.

Later werd het democratische belang gezien van overtuigingskracht en werd met verve taalbeheersing aangeleerd aan ieder met zowel talent als geld.

Aardig detail: het Griekse woord *scholè* betekent: vrije ruimte (vrij van de dagelijkse beslommingen).

Bij de **Romeinen** nam het gezin eerst een belangrijke plaats in. Tot 7 jaar had de moeder de hoofdrol, daarna nam de vader het over. Het opvoedingsideaal was gericht op eigenschappen als ernst, verantwoordelijkheid, bescheidenheid, standvastigheid. Later werden Griekse opvoedingsgewoonten overgenomen, inclusief het schoolstelsel en de rol van de pedagoog. De schoolmeester had geen hoog aanzien (het telkens opdissen van dezelfde leerstof) en kreeg een salaris op het niveau van een arbeider. De Romeinen hebben geen volksonderwijs georga-

niseerd - het bleef voornamelijk een elitaire aangelegenheid.

In de **Middeleeuwen** waren verschillende opvoedingspatronen voor verschillende bevolkingsgroepen.

De opvoeding van *ridders* werd b.v. toegespitst op 3 gebieden: in de eerste plaats op dapperheid, trots en eer; in de tweede plaats de toewijding aan wat zwak is; in de derde plaats de dienst aan God. Bij voorkeur vond de opvoeding na de eerste zeven jaren plaats in een ander gezin - als page. In die tijd leerde de aanstaande ridder onder meer de etiquette, de houding tegenover anderen, de kledingvoorschriften. Met 14 jaar begon de beroepsopleiding, met als voornaamste doel het hanteren van de wapens. Met 21 jaar kon de kandidaat dan tot ridder worden geslagen. Dat ging gepaard met een kerkdienst en een driedelige belofte: aan vorst en rijk, aan vrouwen, kinderen, armen en aan kerk en geloof.

Voor de *burgerij* gold dat kinderen na een periode in het eigen gezin onder de hoede kwamen van een meester om een vak te leren. De gezel werd in het gezin van de meester opgenomen. De opleidingsduur kon variëren van twee tot zeven jaren en werd gevolgd door een zware meesterproef.

Algemene maatschappelijke opvoeding vond plaats door onder meer prediking (in de landstaal), schilderijen en beelden, toneelspelen en reisverhalen.

De periode van de **Renaissance** legde meer nadruk op de persoonlijke ontwikkeling, op het uitstijgen boven de middelmatigheid. Een bekende spreekbuis in die periode was Erasmus, die zich breedvoerig heeft uitgelaten over opvoeding en onderwijs. Hij benadrukte de rol die de ouders eerst zelf hebben bij het opvoeden van hun kinderen, zeker de vader. Ouders moeten vooral hun oren niet laten hangen naar "kakelende vrouwen of de eerste de beste man in de straat". In tweede instantie komt het zoeken naar uitmuntende leermeesters als 'geestelijke ouders' (slechte leermeesters zijn misdadig, verdienen de doodstraf).

Aan zowel ouders als onderwijzers als kinderen stelt Erasmus hoge eisen. Vanaf het prille begin - ook in de eerste drie levensjaren - moet het kind op indringende wijze gevormd worden. Een goede opvoeding is: de ondeugd een slag voor blijven. Een kind moet de etiquette kennen. Zodra het kan leren, moet het Grieks en Latijn bijgebracht krijgen - thuis al. Het geheugen moet intensief getraind worden. Zo wordt de basis gelegd voor de verdere vorming.

De 18de eeuw - de begintijd van de **Verlichting** - ontwikkelt een andere kijk op kinderen. Pedagogisch uitgangspunt wordt dat het kind van nature goed is. En daar komt bij dat bemoeienis van volwassenen als schadelijk of tenminste riskant werd beschouwd. Kinderen moesten ruimte krijgen om zich op natuurlijke wijze te ontwikkelen. Een strenge opvoeding paste niet

in dit beeld. Angst moest vermeden worden - liefde werd gepropageerd als opvoedingsmiddel. Vrijheid was het belangrijkste motto. Kinderen gingen zich ook meer in hun uiterlijk onderscheiden van volwassenen.

Dat neemt niet weg dat in de praktijk het merendeel van de kinderen op jonge leeftijd moesten helpen in de huishouding of bij het verdienen van de kost.

De 19de eeuw vormt de incubatietijd van de rechten van het kind. Minder nadruk kwam te liggen op het breken van de wil van het kind. Er kwam erkenning dat een kind nog niet in staat is tot zelfbeheersing en dat de wil geoeffend moet worden.

Ook in deze tijd bestaat een scherp contrast tussen lagere en hogere klassen. Kinderen uit de lagere klassen kregen hun opvoeding of vorming vooral door hun ogen en oren overal goed de kost te geven. Ze werden mede door de buurtgemeenschap opgevoed en werden zelf vaak al jong ingezet voor verantwoordelijke gezinstaken. Kinderen uit de hogere klassen kregen ondraaglijke oefeningen in zelfbeheersing: niet schreeuwen, stilzitten, keurige kleding, omgangsvormen - allemaal kindgericht, maar niet kindvriendelijk. Met als voordeeltje: ze mochten - in tegenstelling tot de arbeiderskinderen - meepraten aan tafel (als leermoment).

In de 20ste eeuw - de eeuw van het kind, de eeuw van de leerplicht - worden de affectieve relaties binnen het gezin steeds belangrijker. Kinderen worden niet meer gezien als oude-dagsvoorziening, kinderen hoeven niet bij te dragen aan het gezinsinkomen, de gemiddelde gezinsomvang wordt kleiner. De beleving van het kind wordt als uitgangspunt genomen, de opvoeding wordt gekleurd door positief denken. De straffen worden milder of verdwijnen en worden vervangen door het spel van geven

en onthouden van liefde.

Tegelijk worden kinderen meer geconfronteerd met echtscheidingen en nieuwe partners van de ouders, met volle agenda's van ouders, met alleen zijn en alleen voelen. Daar staat weer tegenover dat voor veel kinderen een compleet sociaal netwerk binnen handbereik ligt via eigentijdse communicatiemediën.

Balans en vervolg

De bovenstaande tekst leent zich niet om er conclusies aan te verbinden. Het geeft hooguit aanleiding tot associaties:

- Kennelijk werd Mesopotamië ook al geconfronteerd met hangjongeren.
- De Egyptenaren kenden reeds gratis schoolboeken.
- De belijdenis van ridders werd voorafgegaan door catechisatie met wapens.
- In andere eeuwen was uithuisplaatsing een normale zaak.
- Pedagogen kwamen uit de onderste laag van de samenleving.
- In vergelijking met vroeger eeuwen hebben leerkrachten een riant salaris.

De tekst biedt een impressie van verschillende opvoedingspatronen, die nieuw licht kan werpen op ons eigen pedagogisch handelen. In komende bijdragen willen we enkele patronen uitgebreider aan de orde laten komen door ook de sociale en culturele omstandigheden erbij te betrekken.

Drs. Rutger Liefijn is directeur van SBO 'De Trimaran' te Kampen.

Voor achtergrondinformatie:

N. Elias - *Het civilisatieproces* (Boom)

J. Huizinga - *Herfsttij der Middeleeuwen* (Contact)

N.F. Noordam - *Inleiding in de historische pedagogiek* (Wolters Noordhoff)

uit de kerken

Houten - nieuw adres ds. O.W. Bouwsma:
Chamavenpoort 10, 3991 JV Houten

Ridderkerk - nieuw adres ds. A.S. de Vries:
Stadhouderslaan 319, 2983 CX Ridderkerk,
tel. 0180-413569, email: a.s.devries@het-net.nl

Met het oog op Christus en zijn kerk

Voor abonnementen en proefnummers:
bel 050-3013636,
mail woordenwereld@scholma.nl
of kijk op de website

www.woordenwereld.nl

Het christelijk onderwijsconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)

Het is nog altijd goed te lezen: Geref. School, hoog op de muur tussen de twee hoektorens van de hoofdingang van de school aan de Schoolstraat in Bedum, waar ik tussen mijn 6^e en 10^e jaar 'lager onderwijs' ontving. En op het hekwerk dat het domein van de school 'beschermt' staat nog wat anders: SCHOOL MET DEN BIJBEL. Die twee namen stonden ergens voor. Daarover straks.

Het fors uitgevallen schoolgebouw - een foto staat op de omslag van het hier te bespreken boek - dateert van het begin van de jaren 1920, dus kort na de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Maar het instituut bestond al in 1858. Gesticht op initiatief van de kerkenraad van de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Kerk (die daar in 1836 was gevormd onder leiding van Hendrik de Cock). En toen bekostigd door particulieren. Overheidssteun was er niet bij - eerder samenwerking bij de realisering van de plannen voor deze school. Het geestelijk fundament van deze school lag in Gods Woord en de daarop gegronde gereformeerde confessie. Het onderwijs diende dan ook geheel vanuit dit fundament te worden opgezet en gegeven. Nu was Bedum bepaald niet de enige plaats waar een dergelijke school was opgericht. In 1868 werd een landelijk samenwerkingsverband opgericht onder de naam: *Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (GSO)*. Hiermee was voor schoolbestuurders (en onderwijsgevers) een instelling gevormd, waarin men naast adviezen in allerlei praktische zaken vooral doordacht over de principiële achtergronden van het gereformeerd onderwijs en over de toepassing daarvan binnen de school zelf. De oprichting was een reactie op de in 1860 opgerichte algemeen protestants-christelijke vereniging: het *Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs (CNS)*, waarvan Groen van Prinsterer voorzitter was, maar die qua organisatie zich niet strikt had gebonden aan de gereformeerde belijdenis. Over de *Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs* verscheen enige tijd geleden een interessante studie die als dissertatie heeft mogen dienen aan de VU in Amsterdam. Dr. A.C.

Rosendaal (*1952) laat daarin zien waarom deze vereniging werd opgericht, wat ze zich als doel stelde en hoe ze in 1906 verder ging onder de naam *Gereformeerd Schoolverband (GSV)*, om vanuit haar 'beginselen' te blijven werken aan het 'christelijke onderwijsconcept'. Met steun van deze organisatie kwam het in Amsterdam tot de oprichting van de Gereformeerde Kweekschool (1885) en oefende men sterke invloed uit op de instelling van een leerstoel pedagogiek aan de Vrije Universiteit. We komen in dat verband de namen tegen van de professoren J. Woltjer, H. Bavinck en J. Waterink. Daarnaast beijverden verschillende onderwijsmensen zich voor bezinning op en praktische uitwerking van de pedagogische beginselen. De auteur denkt dan o.m. aan mannen als A. Jonkman, A. Janse, J. van der Waals en J.C. Wirtz Czn. Zij gaven richting en inhoud aan het christelijk onderwijsconcept. De jaren na 1920 vormden de bloeitijd van het GSV, al kreeg men ook te maken met stevige meningsverschillen. Na de tweede wereldoorlog kwam de samenwerking met verwante organisaties op gang, wat ertoe leidde dat het GSV in 1971 fuseerde met CNS en CVO. Daarna kwam het wel tot de herontdekking van het waardevolle van het gedachtegoed van het GSV, maar dat leidde niet tot een eigen organisatie. Het betekende volgens de auteur het einde van wat hij noemt 'het separatisme' - een benaming die allicht samenhangt met het samenwerkingsdenken van onze tijd, maar die ik bepaald niet kan waarderen. We achten deze studie overigens een verrijking van de historiografie van het christelijk onderwijs in Nederland. Het is alleen jammer dat de foto op p. 27 iemand weergeeft die moet doorgaan voor mr. G. Groen van Prinsterer, maar het beslist niet voorstelt.

Helemaal betreurenswaard is het dat de kwaliteit van de scholen die ooit verenigd waren in het GSV niet meer bepaald wordt door de gereformeerde religie. Het samenwerkingsdenken heeft de identiteit wezenlijk veranderd.

N.a.v.: A.C. Rosendaal, *Naar een school voor de gereformeerde gezindte. Het christelijk onderwijsconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)*. Omvang 288 bladzijden. Uitg. Verloren, Hilversum. ISBN 90-6550-922-4. Prijs € 25,-

Drs. Harry Veldman is kerkhistoricus en woont in Zuidhorn.

H. Veldman ■